

Ігор КАГАНЕЦЬ

завідувач Лабораторією психоінформатики
Центру з інформаційних проблем територій НАН України

ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

або прикладне людинознавство для допитливих

Нові політичні істини будуть ґрунтуватись на істинах психологічних. Людство готується залишити економічну епоху, щоб увійти в епоху психологічну.

Герман Брох

Якщо раніше завданням філософії вважалося довести існування Бога, то в нашу дегуманізовану епоху основне її завдання — довести існування Людини.

Евандро Агацці, президент
всесвітньої філософської асоціації

Політичне життя в нинішній Україні позначене гострим протистоянням між різноманітними партіями, групами, об'єднаннями: “ліві” і “праві”, “європейці” і “євразійці”, “ринковики” і “державники”, “центр” і “регіони” тощо. Насправді поділ за такого роду ознаками є явищем вторинним.

ПОЛІТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ

Річ у тім, що всі без винятку політичні організації є далеко не однорідними. Вони об'єднують людей з найрізноманітнішими внутрішніми якостями, зокрема такими, які несумісні з державною діяльністю. Практично в кожній партії більш ніж достатньо людей, які прагнуть задовольнити найперше власні егоїстичні інтереси, навіть за рахунок інтересів національних. В результаті, якщо до влади замість однієї партії (групи, блоку, клану) приходять інші, то це, як правило, призводить лише до заміни одного хаосу на інший.

З точки зору системного підходу і здорового глузду первинний, сутнісний поділ проходить не по лінії “ліві—праві” і т.п., а в зовсім іншій площині. Головний критерій справжнього поділу: **здатний політик до компетентної діяльності на благо всієї нації чи ні?** За такого підходу виявляється, що компетентних державних діячів, що працюють на загальнонаціональні інтереси, можна знайти серед будь-яких, навіть протилежно спрямованих партій, рухів, кланів тощо.

Що ми в цьому контексті розуміємо під компетентністю? Політична компетентність (від лат. *competentis* — відповідність) — це наявність у людини моральних якостей, внутрішньої мотивації, здібностей і відповідної кваліфікації для діяльності в сфері державного керування.

Зі сказаного випливає простий висновок: **з погляду національних інтересів необхідно підтримувати не стільки політичні партії, скільки компетентних політиків, яких можна знайти серед різних партій.** Але для того, щоб це здійснити, необхідно мати ясні та обґрунтовані критерії добору.

Наукове дослідження будь-якого явища, як правило, починається з класифікації. Тому дослідження людини в контексті політичного процесу почнемо з розгляду тези, що **переважну більшість політично і соціально активних людей можна досить чітко розділити на дві групи — за ознакою наявності або відсутності совісті.** На перший погляд, такий поділ сумнівний, оскільки є суб'єктивним і надто абстрактним. Проте всілякі сумніви у вас миттєво зникнуть, коли особисто зіткнетесь з особою конкретно жорстокою, агресивною, підлою і брехливою; особою, яка фактично є носієм *не-людської* поведінки, оскільки Людині властиві милосердя, співчуття, щирість, докори сумління і здатність до розкаяння за вчинене зло, — все те, що називається ЛЮДЯНІСТЮ.

Однак поділ на згадані дві групи — носіїв людської і не-людської поведінки — потребує пояснення і подальшого уточнення. Почнемо з першої поведінкової групи.

HOMO SIMPLEX I HOMO DUPLEX

Деякі дослідники звернули увагу, що людський вид ніби складається з двох підмножин або підвидів¹, які психологічно суттєво відрізняються одне від одного. В термінах, які запропонував французький антрополог Марсель Мосс, це *Homo simplex* (“Людина проста”, “тотальна”) і *Homo duplex* (“Людина подвійна”, “розділена”)².

У масової “Людини простої” (яка складає переважну більшість людства) емоції і відчуття, розум і пристрасті нероздільно сплавлені одне з одним, злиті в єдиний конгломерат. Вона легко потрапляє під зовнішній вплив, всією натурою реагує на найменші враження — навіть не усвідомлюючи цього. Через такі особливості деякі антропологи називають її також “Людиною дифузною” або “конформною” і підкреслюють, що характерною ознакою людей цього підвиду є сильна здатність сприймати навіювання (переконання словом) та відсутність вроджених засобів психологічного захисту від зовнішнього вольового тиску³. При цьому зазначають, що така загострена здатність до сприймання словесних інструкцій є фундаментом розумної поведінки і дає можливість провести коректну межу між психічно здоровою і психічно хворою людиною (або не-людиною). Адже “ненормальна поведінка” — це неможливість коректувати іззовні дії індивіда, тобто ненавіюваність⁴.

У другого підвиду, що зустрічається на порядок рідше — “Людини подвійної” — існує наче “психологічний двійник” або “внутрішній спостерігач”, який забезпечує адекватну рефлексію — осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності. Рефлексія — це здатність володіти самим собою як предметом; “здатність вже не просто пізнавати, але пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш”⁵. При зовнішньому спостереженні “Людина подвійна” виділяється особливою схильністю до самоконтролю, вмінням панувати над власними інстинктами і пристрастями, здатністю раціонально організувати своє життя. З погляду самоідентифікації, така людина усвідомлює, що вона майже весь час спостерігає за собою, навіть в моменти найсильніших емоційних потрясінь. Таким чином, “Людині подвійній” властиве ніби мислення другого порядку, “думки про думки”. Людина подвійна також має розвинену схильність до сприймання навіювання, але завдяки рефлексії і волі може йому протистояти.

Здатність керувати собою є передумовою до керування іншими, тому “Людина подвійна” може мати потенційні здібності природженого лідера-організатора, які за певних умов може розвинути і реалізувати⁶. Відповідно, “Людина проста” не здатна ефективно і надійно керувати іншими, оскільки не здатна ефективно і надійно керувати собою.

Зрозуміло, що згадані людські підвиди (підмножини) не існують відособлено. Принаймні, в дитинстві всі люди поводяться як “прості”, але згодом, внаслідок вроджених схильностей і зовнішніх впливів, невелика частина з них самореалізується як Людина подвійна. Проте існує і зворотний процес, коли внаслідок несприятливих життєвих обставин, хвороби або старості Людина подвійна може набути ознак Людини простої.

¹ Термін “підвид” тут і далі по тексту вживається в розумінні, прийнятому в систематиці, — як таксономічна категорія рангом нижче виду.

² Mauss M. Sociologie et anthropologie, P.U.F., Paris, 1973, p.306.

³ Диденко Б.А. Цивілізація каннібалів. Человечество как оно есть. — М.: “Китеж”, 1996. — 160 с.

⁴ Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). — М.: Мысль, 1974.

⁵ П.Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — 240 с., с.136.

⁶ Цікаво, що в центрі системи Карлоса Кастанеди знаходиться “Нагваль” — рідкісна людина, здатна очолити спеціально організовану групу (“команду Нагваля”) і взяти на себе відповідальність за колективні дії. Нагваль, за Кастанедою, має подвійну енергетичну структуру, тобто, судячи з усього, є *Homo duplex*.

НАРОДНА АНТРОПОЛОГІЯ

*Захисти нас, Господи, від Перевертнів,
а з Нелюдами ми самі дамо раду.*

А тепер приглянемо до другої поведінкової групи. Як ми вже згадували, “нелюдська поведінка” характеризується відсутністю уявлень про совість, а також вираженою агресивністю, спрямованою на інших людей. Індивідів, які є носіями такої поведінки, можна розділити на дві підгрупи, які, здебільшого, в житті розрізняються досить виразно.

НЕЛЮДИ

Члени першої поведінкової підгрупи нерідко себе “реалізують” як бандити, гангстери, кілери, серійні вбивці, тирані, деспоти, сатаністи та інші душогуби. Для них існує чітке народне визначення — НЕЛЮДИ, — надзвичайно точне, оскільки несе негативну моральну оцінку і попереджає: ці істоти страшніші будь-якої тварини.

В цілому для них властиві затягість, фанатизм, здатність йти до кінця, напролом, в лобову атаку, на таран. В конфліктних ситуаціях розвиненіші з них здатні на безстрашні і безкомпромісні дії, оскільки в такі моменти нестримна агресивність заглушує всі інші почуття — навіть інстинкт самозбереження. Вони спокійно ставляться до вбивства невинних і отримують задоволення, коли здійснюють тиск на інших людей, підкорюють їх своїй волі, принижують і залякують. Розвиненіша частина Нелюдів володіє надзвичайно потужним логічним мисленням. Характерно, що з 1000 убивств, здійснених в Чикаго з 1919 року, більшість були холодними і наперед прорахованими⁷.

Серед історичних осіб багато нелюдського можна знайти в поведінці Івана Грозного, Петра Першого, Наполеона Бонапарта, Леніна, Сталіна та багатьох інших “героїв” та “вождів”. Незабутній образ Нелюда створив Джордж Оруел в романі “1984” — це О’Брайєн, партійний лідер: “Нас не обходить чуже благо, нас цікавить лише влада... Ні багатство, ні розкіш, ні довге життя, ні щастя — лише влада, чиста влада. Влада — не засіб; вона — мета. Мета репресій — репресії. Мета тортур — тортури. Мета влади — влада”.

Якщо подивитися, що нам несе значна кількість американських кінофільмів, то це рекламування саме нелюдської поведінки. Наприклад, з відомих кіногероїв — це супер-інтелектуал доктор Ганнібал Лектер з “Мовчання ягнят” (при пожиранні людей у нього навіть не прискорюється пульс), не менш інтелектуальна головна героїня фільму “Основний інстинкт” (у виконанні Шерон Стоун). У радянських і пострадянських кінофільмах героїв-Нелюдів значно менше і вони не такі привабливі — наприклад, граф Володимир Шадурський (серіал “Петербурзькі таємниці”), бандит Фокс (“Місце зустрічі змінити не можна”), Шариков (“Собаче серце”), пахан Принц (“Геній”).

ПЕРЕВЕРТНІ

Для представників другої поведінкової підгрупи також властиві безсовісність, аморальність і хиже ставлення до людей, але в них немає властивої Нелюдам прямолінійності, затягості і фанатизму. Якраз навпаки — їм притаманні дивовижне пристосуванство, брехливість і абсолютна безпринципність. Інша справа, що вони вміють успішно імітувати агресивність і сміливість Нелюдів, вдало маскуючи свій страх показовою безстрашністю. Але це скоріше те, що називається «нахабством» і «підступністю». Для багатьох з них основною «професійною орієнтацією» стали казнокрадство, шахрайство, політичний кар’єризм. Складаючи основну масу посіпака тиранів, «паханів» та інших «сильних світу цього», вони завжди готові плазувати перед сильнішим і знущатись над слабкішим.

⁷ Майєрс Д. Социальная психология / Пер. с англ.— СПб.: Питер, 1997. — 688 с., с.485.

В народі носії цього типу поведінки влучно називаються ПЕРЕВЕРТНЯМИ. Їхню поведінку можна назвати псевдолодською, оскільки вони здатні як маскуватися під людську поведінку (зачаюватися), так і імітувати поведінку Нелюдів (нападати).

При середніх інтелектуальних здібностях це, як правило, дрібні шахраї, аферисти, сутенери, актори, здатні грати будь-які ролі, продажні писаки, придворні «поети» і «спічрайтери». Відсутність совісті у них простягається до крайньої форми — фізіологічної безсоромності, що стає незамінним прийомом в їхній метушливій балаганній діяльності. Їхня агресивність — це не обов'язково брутальний психологічний тиск; вона може виражатися в патологічному зловливому зубоскальстві, брудному «чорному гуморі», нав'язуванні іншим «страшилок», «трілерів», паскудних анекдотів та іншої гидоти. При більш високому рівні інтелекту Перевертні стають «гнучкими» політиками,

модними адвокатами, значними ділками-махінаторами, нерідко — маститими кон'юнктурними письменниками. При відсутності помітних талантів і здібностей вони здебільшого намагаються пробратися до влади, прилаштуватися в її ешелонах. Саме тому в неконтрольованих суспільством владних структурах так багато збочених особистостей, які шокують підлеглих своєю унікальною підлістю і немислимим нахабством.

В цілому Перевертні складають соціальну групу, яка живе в своє задоволення за будь-якого режиму. Характерним прикладом може бути масовий перехід суперлояльних служителів радянської тоталітарної системи в ряди суперактивних борців за перебудову і демократизацію, або миттєве перетворення переконаних борців за комунізм на не менш переконаних борців за капіталізм. Просто дивовижно, як швидко номенклатурні Перевертні включилися в «золоту лихоманку» розкрадання багатств країни і перекачування їх у власні кишені — в обхід «наших славних трударів», іменем яких вони клялися ще вчора.

Щоб краще відчувати різницю між Нелюдами і Перевертнями, корисно почитати казочку Івана Франка «Лис Микита». Очевидно, що Лис Микита — це Перевертень, а Вовк Неситий — це Нелюд. Причому Лис Микита, який є садистом і моральним чудовиськом, багато в чому виглядає значно потворнішим, ніж прямолінійний і відверто хижий Вовк. Якщо Вовк Неситий виступає уособленням брутального зла, то Лис Микита — уособленням лицемірства, підлості та підступності.

В принципі, Нелюдом або Перевертнем може стати кожний, хто не працює над своєю душею. Принаймні, добре відомо, як влада або «корито» можуть зіпсувати людину. З іншого боку, іноді зустрічаються випадки, коли носії нелюдської поведінки усвідомлюють всю страхітливність свого стану, каються і починають нове — вже людське — життя.

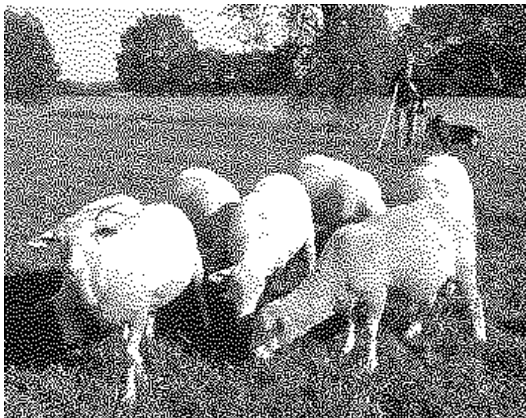
ЄВАНГЕЛЬСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Отже, з певними застереженнями можна констатувати наявність 4 видів поведінки: Людини простої, Людини подвійної, Нелюда і Перевертня. Питання в іншому: наскільки така типологія поведінки є суттєвою? А може, це просто ілюзія, наслідок обмеженості і суб'єктивності нашого сприйняття, витвір нестримної фантазії? Досі ми розглядали погляди, яких дотримуються деякі антропологи, а також апелювали до власного життєвого досвіду і народної мудрості. А що з цього приводу каже релігія?

Для декого це буде несподіванкою, але поділ на чотири поведінкові групи подається в книгах Святого Письма Нового заповіту (Євангелії). Ісус Христос, з властивою йому наочністю, ясністю і символічною точністю дає поділ на «овець», «пастирів», «хижих вовків» і «вовків в овечих шкурах».

«Вівці» — це, безумовно, символ «Людини простої» — «Homo simplex». Це основна маса людей, для яких властиві довірливість, простодушність, неагресивність. Самі по собі вони не здатні до організованих дій і ефективного самозахисту: «Вражу пастиря — і розбіжаться вівці отари» (св. Матей, 26.31, св. Марко, 14.27). Для повноцінного і спокійного життя «вівці» потребують «пастиря».

“Пастир” — це той, хто організовує “овець”, керує ними і захищає їх навіть ціною власного життя: “Пастир добрий кладе життя власне за вівці” (св. Йоан, 10.11). Зрозуміло, що “Пастир” повинен добре володіти собою, зокрема контролювати свій страх, адже він керує іншими, захищає їх від смертельних загроз і активно протистоїть злу. Тобто “Пастир” повинен мати якості, властиві “Людині подвійній” — “Homo duplex”.

“Хижі вовки” — це Нелюди, агресивні і безжальні, які вбивають та поїдають “овець”, причому нерідко продовжують вбивати їх навіть тоді, коли вже наїлися. Вони

не здатні самі зупинитися і самостійно обмежити свої апетити, тому що така вже їхня хижа природа. Вони стають особливо сміливими і жорстокими тоді, коли немає “Пастиря”, котрий захищає “овець”: “Бо я знаю, що як я відійду, то увійдуть між вами вовки люті, що отари щадити не будуть” (Діяння святих апостолів, 20.29).

“Вовки в овечій шкурі” — це Перевертні, які лише прикидаються “овечками”, але насправді є хижакками. Це ті, що “приходять до вас в одязі овечій, а всередині — хижі вовки” (св. Матей, 7.15).

З типології поведінки, поданої Ісусом Христом, можна зробити два важливі висновки:

- 1) Щоб керувати “вівцями”, “пастир” має бути до них органічно близьким, бути СВОЇМ: “Я — Пастир Добрий, і знаю Своїх, і Свої Мене знають” (св. Йоан, 10.14). Фактично, “вівці” і “пастирі” становлять собою єдине ціле⁸.
- 2) “Вовк” або “вовк у овечій шкурі” не може керувати “вівцями”, бо не є для них “своїм” — зокрема тому, що у нього цілком інша внутрішня природа.

Виникає запитання, чи може “вовк” змінити свою природу і стати “вівцею” або “пастирем”? В історії іноді зустрічаємо приклади такого роду дивовижних перетворень — взяти хоча б жорстокого гонителя християн Савла, який під впливом Божественної Благодаті розкався і став святим Павлом, тобто з “вовка” перетворився на “пастиря”. Проте не менше й протилежних випадків, пов’язаних, наприклад, з серійними вбивцями. Для багатьох такого роду душогубів властива абсолютна відсутність уявлень про совість і навіть натяків на покаяння. І це при тому, що психіатричні обстеження нібито не виявляють у них жодних відхилень.

Досліджуючи проблему походження людської агресивності, деякі науковці зайнялись походженням людини — і прийшли до шокуючих висновків.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДСЬКИХ ВИДІВ

Якщо прагнеш щось зрозуміти — пізнай, як воно виникло.

Б.Ф.Поринєв

На думку деяких вчених, витоки людини сучасного типу (Homo sapiens) пов’язані зі смертельною конкуренцією двох видів гомінідів — так званих палеоантропів (неандертальців та їм подібних) і неоантропів (“нових людей” — кроманьйонців та їм подібних). Як стверджує Едгар Морен (провідний сучасний французький філософ, директор Міждисциплінарного центру Школи вищих досліджень в соціальних науках), “олюднення тісно пов’язане не лише з появою, але й зі зникненням: воно супроводжується вимиранням тріумфально пануючих видів — австралопітека, homo habilis, Man 1470, homo erectus, homo neandertalensis; і не виключено, що на кожний з цих видів полював наступний вид, пожираючи його”⁹.

⁸ Скоріше всього, Людина проста і Людина подвійна становлять єдиний людський вид.

⁹ Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. — Пер. с франц. — Киев: КАРМЭ—СИНТО, 1995. — 240 с., с.52.

Нові дані археології і генетики свідчать, що перші пралюди (неоантропи-“протокроманьйонці”) з’явилися на півдні Африки від 100 до 200 тисяч років тому і навіть раніше. Судячи з усього, вони протягом десятків тисяч років переховувались у важкодоступних районах, рятуючись від палеоантропів-канібалів¹⁰, і до пори залишались на периферії історичних подій. Тому ще недавно археологи і не підозрювали про таке давнє їх існування, в монографіях звичайно зазначалось, що неоантропи вперше з’явилися лише близько 40 тисяч років тому в районі Близького Сходу. Саме смертельна ворожнеча між неоантропами і палеоантропами, вважають антропологи, стала причиною інтенсивних міграцій, в процесі яких Люди тієї епохи заселили (в жорстоких умовах льодовикового періоду!) всі придатні для життя

райони нашої планети. Їх гнав смертельний страх перед людоджерями... Іншими словами, предки сучасної людини — неоантропи — протягом кількох десятків тисяч років виступали стосовно своїх більш древніх і більш могутніх сучасників — палеоантропів (неандерталоїдів) — як “відсталі дикі племена” і об’єкт полювання¹¹.

Проте приблизно 35—40 тисяч років тому — за історично миттєвий проміжок часу — палеоантропи (ці вже не звірі, але ще не зовсім люди) були цілком фізично винищені неоантропами (людьми). Це виглядає неймовірним, адже палеоантропи за більшістю показників були сильнішими за неоантропів. Не підлягає сумніву, що палеоантропи володіли більшою фізичною силою, на їхньому боці були розвиненіша матеріальна культура з досить складною “палеолітичною індустрією”, складними ритуалами, міфологією, нарешті — освоєність територій, які вони займали. Найдавніші відомі нам поховання належать неандертальцям: гора Кармель (40000 років), Шапель-о-Сен (45000—35000 років), Монте-Чирчео (35000 років)¹². Вважають, що їхні логічні здібності мало в чому поступались логічним здібностям сучасних людей. Більш того, мозок пізніх палеоантропів (неандертальців) за об’ємом (1400—1700 куб. см) не лише не поступався, але й перевищував мозок сучасних людей (близько 1450 куб.см)¹³, тож нащадки палеоантропів могли з таким же успіхом зайняти місце в університетських аудиторіях, як і наші сучасники. Очевидно, що великий мозок палеоантропів свідчить про наявність вже достатньо складної культури, адже “геніальний мозок без апарату культури — всього лише мозок дебіла”¹⁴. За словами антропологів Хокета та Ешера, цінність великого мозку для виживання очевидна лише тоді, коли вже в основному сформовані мова і культура¹⁵.

¹⁰ Якщо бути науково коректним, то канібалізм — це форма внутрішньовидових відносин, яка полягає в поїданні осіб свого виду (внутрішньовидове хижацтво). Деякі дослідники твердять, що палеоантропи вважали неоантропів представниками іншого біологічного виду, тому здійснюване ними людоджерство — це не канібалізм (в точному розумінні), а звичайне полювання в пошуках м’яса — на зразок сучасного полювання людей на людиноподібних мавп.

¹¹ Назаретян А.П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. — М.: Книжник, 1995. — 168 с., с.42.

¹² Морен Э., с.89.

¹³ Назаретян А.П. Интеллект во вселенной: истоки, становление, перспективы. — М.: Недра, 1991. — 222 с., с. 107.

¹⁴ Морен Э., с.84,87.

¹⁵ Hockett C.F., Asher R. The human revolution // Current Anthropology.— 1964. —5. —P.135-147.

Як же сталося, що Люди-неоантропи — звичний об'єкт полювання для людоджерів-палеоантропів — раптом повстали і стерли їх з лиця землі? На думку більшості антропологів, ІНДИВІДУАЛЬНО неоантропи були слабкішими за палеоантропів, але вони змогли стати сильнішими за них КОЛЕКТИВНО. Головними чинниками кращої бойової організації предків сучасних Людей були:

- 1) значно ефективніші комунікації;
- 2) суттєво нижчий рівень внутріплемінної агресивності.

ВІДКРИТІСТЬ ДО СПРИЙМАННЯ СЛОВА

Ефективність комунікації визначається величиною енергетичних затрат, необхідних для надійної передачі повідомлення (команди) певного об'єму і з певною швидкістю. Вирішальну роль тут відіграє здатність *сприймати* повідомлення як керівництво до дії¹⁶. Як доводить професор Б.Ф.Поршнев, видовою ознакою Людини є саме загострена здатність до сприймання навіювання (сугестії)¹⁷. Отже, генетично і культурно закріплена відкритість до сприймання словесних інструкцій (повідомлень, команд) була головним чинником ефективніших внутрішніх комунікацій, що зробило Людей здатними до ефективніших колективних дій, ніж палеоантропи. Взагалі, **здатність до солідарних колективних дій, до діяльності “в команді” можна вважати однією з характерних ознак Людини.**

Однак навіюваність, яка є сильною стороною людської природи, перетворюється на слабкість, оскільки робить Людину беззахисною перед агресивним зовнішнім тиском. В процесі багатотисячолітнього полювання за Людьми палеоантропи випрацювали особливий потужний нейрофізіологічний апарат *інтердикції* — здатність до психологічного тиску, **Неандерталець (реконструкція)** здатність взагалі властива хижакам, наприклад, зміям перших порох ставали легкою здобиччю палеоантропів, доки не випрацювали систему часткової протидії інтердикції, в якій провідну роль відігравала власна мова як засіб захисту (шляхом нерозуміння) від чужих наказів і агресивних домагань.

ЗНИЖЕНА АГРЕСИВНІСТЬ

За словами Е.Морена, “як в перших неандертальських побоїщах, так і в тих, що будуть, розростаючись, слідувати за ними, можна побачити ненадійність контролю над агресивністю”¹⁹. Антропологи переконані, що палеоантропи (неандертальці) були значно агресивніші за неоантропів — про це, зокрема, свідчать деякі особливості будови їхніх черепів. В їхніх колективах ВАЖЧЕ було вижити “майстрам”, “умільцям”, старикам та іншим носіям суспільно корисної інформації, оскільки головним критерієм добору була груба фізична сила і агресивна енергія (хоча є відомості про довге життя калік-неандертальців). “Отже, — наголошує академік РАН Микита Моїсєєв, — такі популяції, втрачаючи “майстрів”, втрачали і у швидкості свого технічного прогресу. В результаті у неандертальців виявлялась гіршої якості зброя, їхні бойові ватаги були менш дисципліновані. А оскільки між двома популяціями, що займають спільну екологічну нішу і живуть за рахунок того самого ресурсу, не може не виникнути смертельної конкуренції за цей ресурс, то одна з популяцій неминуче мала загинути”²⁰.

¹⁶ Згадайте, як енергетично виснажує керування “неслухняними” дітьми, тобто такими, які “не слухають” ваших команд.

¹⁷ Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). — М.: Мысль, 1974.

¹⁸ Диденко Б.А. Цивилизация каннибалов. Человечество как оно есть, с.19.

¹⁹ Морен Э., с.104.

²⁰ Моїсєєв Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии, 1-1995, с.11-12.

ТАЄМНА ЗБРОЯ НЕОАНТРОПІВ: ТРЕТЯ СИГНАЛЬНА СИСТЕМА

Але звідки з'явилися ці нові психологічні якості: загострена чутливість на словесні інструкції, дружлюбне ставлення до своїх одноплемінників, здатність до згуртованих колективних дій? На думку деяких антропологів (Поршнева, Діденка та ін.), **вирішальною зброєю предків сучасної Людини у безкомпромісній міжвидовій боротьбі став особливий, унікальний еволюційний винахід — ТРЕТЯ СИГНАЛЬНА СИСТЕМА.**

Нагадаємо, що **перша сигнальна система**²¹ — це рефлекторна діяльність: інстинкти, умовні і безумовні рефлекси. Її верхня межа — це примітивне мислення, кмітливість вищих тварин, що діють методом спроб і помилок, здатні набувати і передавати досвід, в тому числі навчати своє потомство.

Друга сигнальна система є особливою формою вищої нервової діяльності. Це розум, мова і розвинене абстрактне мислення істоти, здатної на самоусвідомлення і осмислену поведінку. Друга сигнальна система виступає обмежувальним чинником для першої сигнальної системи, гальмує буйність її імпульсів, стримує пристрасті. З великої різноманітності прагнень, мотивів і способів, що диктуються силами емоцій та інстинктів, людський розум вибирає найбільш раціональні, які найнадійніше приводять до поставленої мети. Межа можливостей другої сигнальної системи — це інтелектуальна поведінка, логічне мислення, наукова діяльність, розробка високих технологій аж, наприклад, до виходу в космос чи створення ядерної зброї.

Кроманьйонець (реконструкція)

Третя сигнальна система властива лише Людям (хоча деякі натяки на її присутність зустрічаємо і у вищих тварин). Її проявами є совість, співчуття, милосердя, врахування інтересів інших людей, не чинення зла ближнім і природі. Йдеться про вроджені, спонтанні прояви, без будь-яких зовнішніх залякуючих чинників. Завдяки третій сигнальній системі Людина стає моральною істотою.

Третя сигнальна система є стримуючим і обмежувальним чинником вже по відношенню до другої сигнальної системи. Крім того, вона стримує і першу сигнальну систему, зокрема приборкує агресивність, яка за певних умов може з'явитися у кожній Людині.

Можна сказати, що **завдяки третій сигнальній системі Людина отримала надійний орган колективного виживання**, який дозволяє відчувати інтереси соціального організму, до якого вона належить, досягати гармонії особи і суспільства. Для цього вона має внутрішній компас — совість, яка з більшою чи меншою ясністю та інтенсивністю вказує Людині на її руйнівні вчинки щодо себе, суспільства, природи²².

Третя сигнальна система — це і була головна зброя Людей-неоантропів, яка дозволила їм технічно і організаційно перевершити палеоантропів-неандертальців і перемогти. Як пише академік Моїсєєв, “результат цієї боротьби був наперед вирішений — неандертальців підвела моральність”²³. “Не виключено, — продовжує академік, — що серед наших попередників були і більш розумні, і

²¹ Поняття сигнальної системи запровадив І.П.Павлов у 1932 р.

²² Фактично, третя сигнальна система, як її описують антропологи, — це те, що робить кожного з нас Людиною як носія образу Божого. Це те, що дозволяє нам відчувати існування єдиного Бога, чути його голос і наближатися до нього. У цьому контексті починаєш глибше розуміти сутність Святих Тайн традиційного християнства (православ'я і католицизму). Найперше це стосується Тайни покаяння, яку можна розглядати як надзвичайно ефективну технологію розвитку третьої сигнальної системи. Справді, адже Людина, яка регулярно приступає до цієї Тайни, постійно тренує свою здатність розрізняти добро і зло, відчувати біль за вчинки, які суперечать Божим установам і природному порядку речей, зокрема — нормам суспільного життя. З цього погляду традиційне християнство є потужним чинником еволюції Людини в напрямку розкриття нею своїх потенцій і усвідомлення свого призначення.

²³ Моїсєєв Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы, с.12.

потенційно більш талановиті гілки гомінідів, ніж та, що породила нас з вами. Але позаяк остаточний добір відбувався головним чином на рівні співтовариств, родів і племен, то одним з вирішальних чинників розвитку ставало вже не вдосконалення окремого індивіда, а особливості організації, якщо хочете, соціальної структури роду, племені»²⁴.

ПАЛЕОАНТРОП І СУГЕСТОР-МАНІПУЛЯТОР

Проте, на думку частини антропологів, чисто вийти з доісторичного світу, «не забруднившись», Людині не вдалось. «Всі пралюди, — пише академік Моїсєєв, — належали до того самого великого роду гомінідів, і всі вони, подібно до собак і вовків, могли за певних умов вступати в статеві стосунки. І хто знає, можливо, в жилах багатьох сучасних людей тече кров їхніх далеких прабабусь, над якими змілюсердилились переможці неандертальців»²⁵.

Антрополог Борис Діденко, розвиваючи концепцію Бориса Поршнева, про це висловлюється значно конкретніше. Оскільки генетична сумісність предків сучасних Людей (неоантропів) з неандертальцями безсумнівна²⁶, він стверджує, що у складі людства залишились прямі нащадки палеоантропів. В результаті **людство являє собою не єдиний вид, але родину Homo sapiens** — крім самої Людини (яка складається з двох підвидів — Людина проста і Людина подвійна) до неї входить ще два види гомінідів.

Перший вид — це палеоантропи (Нелюди або «хижі вовки»), психологічно дуже близькі до своїх попередників-неандертальців, котрі полювали за Людьми, придушуючи їхню волю за допомогою властивого хижакам апарату інтердикції. Ці агресивні істоти зафіксовані в людській пам'яті з давніх давен, зокрема в різноманітних переказах.

Другий вид — це сугестори-маніпулятори (Перевертні або «вовки в овечих шкурах»). Цей вид, як стверджує Діденко, виділився з неоантропів на тому етапі антропоморфозу, коли Людина ще була беззахисним об'єктом полювання з боку палеоантропів. Сугестори відбрунькувались від цієї — як тоді здавалось, неблагополучної і безперспективної — групи і пішли по шляху імітації агресивної поведінки палеоантропів. Зародки третьої сигнальної системи у них вже були, але це лише заважало пожирати осіб того ж самого з ними виду — Людей. Тому з часом вона атрофувалась «за непридатністю», що було закріплено на генетичному рівні. Умовно кажучи, якщо палеоантропи — це ЩЕ не Люди, то сугестори — це ВЖЕ не Люди²⁷.

Сугестори здатні ефективно імітувати поведінку як Людей, так і палеоантропів (хоча самі в цілому не можуть протистояти гіпнотизуючому психологічному тиску останніх, особливо в ситуаціях прямого протистояння — «лобової атаки»). Причому ця імітація і моторошна «позиція перевертня» займається ними підсвідомо, автоматично. Для них вона природна, органічна, не потребує ніякого навчання і тому так успішна. «Вроджений артистизм» і «патологічна брехливість» — це лише деякі її ознаки.

Як стверджує Б.Діденко, **всі три види родини Homo sapiens відрізняються одне від одного морфологією кори головного мозку**. Різниця між ними значно суттєвіша, ніж наявність чи відсутність якогось гена, на зразок недавно відкритого американцями «гена агресивності». Можливо, вважає антрополог, існує деяка стійка спадкова структура, як мінімум — супергенний комплекс, який і обумовлює ці видові відмінності²⁸.

КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТИПУ ПОВЕДІНКИ

Описана вище концепція, згідно з якою типи поведінки зумовлені видовими відмінностями, потребує ретельної перевірки. На думку доктора філософських наук професора Павла Гуревича, сильною стороною прихильників цієї концепції є те, що

²⁴ Моїсєєв Н.Н. Человек и ноосфера.— М.: Мол. гвардия, 1990. —351 с., с.138.

²⁵ Там же, с.135-137.

²⁶ Антропологи вважають, що неоантропи і палеоантропи мали спільного першопредка.

²⁷ Родину Homo sapiens, яка складається з Людей, Нелюдів і Перевертнів, для наочності доречно порівняти з родиною Canis (Псові), в якій приблизно так само співвідносяться собаки, вовки і шакали. З погляду рівня психічного розвитку (зокрема, наявності хижих якостей) карликова такса значно ближча і рідніша велетенському санбернару, ніж вовк — вівчарці, яка зовні є дуже подібною до нього.

²⁸ Діденко Б.А. Цивілізація каннібалів. Человечество как оно есть, с.64.

«їм вдалось навіть змалювати певну типологію людей, причому виділити наявні типи не лише в древності, але й у всій історії»²⁹. Для зручності зобразимо ці типи поведінки — Людина, Нелюда і Перевертня — у вигляді порівняльної таблиці:

ЛЮДИНА неоантроп, Homo simplex («вівця») і Homo duplex («пастир»)	НЕЛЮД палеоантроп, «хижий вовк»	ПЕРЕВЕРТЕНЬ сугестор-маніпулятор, «вовк в овечій шкурі»
Головна ознака — наявність совісті («третьої сигнальної системи») — інструменту колективного виживання і розвитку, який не дозволяє людині за власною волею творити свідоме, навмисне зло. Якщо вчинки людини суперечать інтересам людського розвитку (Божим законам), у неї спрацьовує внутрішній «навігатор», який про це сигналізує у вигляді докорів сумління. Совість може бути в добре розвиненому і в пригніченому стані, але вона однозначно є.	Їхня поведінка визначається лише другою сигнальною системою, тому вони ще називаються «другосигнальними особами». Для них характерна відсутність всякого уявлення про совість. Вчинки, спричинені голосом сумління, сприймаються ними як ознаки дурості чи навіть безумства. Їхня поведінка у суспільстві визначається лише можливими особистими вигодами, втратами і небезпеками від того чи іншого вчинку. Вчинок вважається допустимим і правильним, якщо він приносить особі користь і не наражає її на небезпеку. Внутрішніх, духовних заборон для них не існує, тому їм не зрозумілі такі поняття, як «кодекс честі» і «гра за правилами». Це переконані прихильники «війни без правил». Їхній вищий прояв релігії — це забобони, оскільки всі вони — природжені атеїсти. Все їхнє життя — це прагнення отримати максимальну кількість життєвих благ тут і тепер. Для цього ними застосовуються будь-які методи.	
Здатність до щирою покаяння за негідні вчинки, відчуття справедливості.	Поняття про негідний вчинок відсутнє. Природно, немає й покаяння, а лише жалкування щодо допущених помилок, які принесли неприємності чи втрати. Відсутнє поняття про справедливість.	
Людина є відкритою до засвоєння колективного знання через механізм навіювання (сугестії). Він виявляється в тому, що людина сприймає переконання словом.	Послаблений механізм сприймання переконання словом, що разом з відсутністю совісті легко призводить до антисоціальності і аморальності.	
Негативне ставлення до виявлень агресивності щодо інших людей. Відчуття докорів сумління при несправедливих чи неетичних вчинках. Наявність інстинкту «не вбий людину».	Відсутність надійних внутрішніх механізмів стримування агресивності щодо інших людей, отримування задоволення від здійснення тиску, приниження, придушення (аж до фізичного знищення) інших людей. Спокійне ставлення до вбивства невинних.	
Здатність до злагодженої колективної роботи.	Прагнення панувати над людьми і нездатність діяти «в команді». Слідують лише власним цілям, тому це переважно одинаки, що прагнуть підкорити всіх інших.	
Наявність співчуття, жалості і милосердя.	Черствість і безжальність. Можлива лише імітація милосердя і лише тоді, коли це обіцяє особисту вигоду.	
Може бути напрацьована здатність до вольового тиску на інших, але такий тиск не приносить задоволення. Відсутність схильності до погроз і шантажу.	Вроджена здатність до силового тиску на інших, підкорення їх своїй волі шляхом навіювання і залякування. Здатні залякати погрозами і виконати свої погрози, навіть ціною особистої безпеки.	Здійснюючи вольовий тиск, Перевертень імітує агресивну поведінку Нелюда, але сам не може йому протистояти. Всі погрози Перевертня стають блефом, якщо існує загроза його безпеці чи комфорту.
Визнання колективних цінностей, наявність більш чи менш виражених власних принципів.	Наявність лише власних принципів.	Повна безпринципність, пристосування до будь-якої ситуації. Це публіка, яка «жирує» за будь-якого режиму.

²⁹ Гуревич П.С. Философская антропология: Учебное пособие. — М.: Вестник, 1997. — 448 с., с.93.

Здатність до щирого спілкування з людьми.	Знижена здатність до щирого спілкування. Серед них поширені хронічно злобні і безрадісні істоти.	Розвинена комунікабельність і здатність до імітації щирості. Насправді, вони не довіряють нікому, крім себе.
Можуть мати сміливість і безстрашність, пов'язані з вищими цілями (захист нації, релігії, колективу). Власний страх може контролюватися вольовими зусиллями.	Вроджене знижене відчуття страху, воля «йти до кінця» задля своїх цілей аж до самознищення. Здатність йти на таран при лобовій атаці: «краще смерть, ніж поразка». Серед іншого, це пов'язане з нестримною агресивністю, яка в конфліктних ситуаціях заглушує всі інші почуття (зокрема почуття страху), а також з порівняно низьким розвитком фантазії, яка дозволяє бачити можливі небезпеки. Їхня боротьба проти когось має тенденцію набувати характеру «війни на знищення».	Демонструє безстрашність і рішучість знищити противника. Але при опорі з його боку — швидкий відступ аж до самоприниження, зайняття рабської позиції і плазування. У часи революцій і воєн серед Перевертнів найменше втрат, оскільки вони не схильні до прямого рішучого протистояння, зате добре пристосовані до паразитування.

ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ

Якщо бути науково коректним, то сьогодні немає надійних підстав відносити досліджувану особу до того чи іншого біологічного виду *Homo sapiens*. Серед іншого, це пов'язане з тим, що Людина (особливо — Людина проста) схильна легко потрапляти під зовнішній вплив і наслідувати Нелюдів та Перевертнів. **Проте є всі можливості дослідити реальну поведінку особи та її наслідки і з більшою чи меншою імовірністю віднести її до одного з чотирьох ПОВЕДІНКОВИХ типів.** Це буде вірно ще й тому, що при такому підході виконується євангельський принцип: «По їхніх плодах ви пізнаєте їх» (св. Матей, 7.16).

Врешті-решт, з чисто практичної точки зору важливіша не генетика, а саме реальна поведінка, адже людині все одно, хто її вбиває, — палеоантроп чи людина, яка є носієм поведінки Нелюда. Так само їй однаково, хто у неї відбирає останній шматок хліба, — генетичний сугестор-маніпулятор чи людина, що поводить себе як Перевертень. **У зв'язку з цим Нелюдами і Перевертнями називатимемо всіх носіїв відповідної поведінки, незалежно від їхньої видової приналежності.**

Проте треба визнати, що гіпотеза професора Поршнева та його школи несе значний творчий заряд. Найперше тому, що серйозно ставить питання про наявність людської і не-людської поведінки. Врешті-решт, щоб краще збагнути добро, треба відчувати зло; щоб краще зрозуміти світло, треба побачити темряву; *щоб пізнати Людину, треба дослідити Нелюда.*

Безумовно, що викладені вище погляди не вичерпують всієї різноманітності уявлень про природу людини. Більш того, серед самих антропологів немає навіть єдиної думки щодо того, яких гомінід правильно відносити до *Homo sapiens*: наприклад, одні вважають неандертальців окремим видом (*Homo neandertalensis*)³⁰, інші ж переконані, що вид *Homo sapiens* складається з двох підвидів — *Homo sapiens neandertalensis* і *Homo sapiens sapiens* (неоантропи)³¹. Якщо одні дослідники причини людської агресивності вбачають у генетичній відсутності третьої сигнальної системи, то інші це пояснюють психічним виродженням. Наприклад, ось як писав відомий психіатр і культуролог Макс Нордау³² про особливості психопатів (зокрема т.з. «виродків вищого порядку» — «*degeneres superiores*»): «Майже у всіх хворих цього роду відсутні почуття моральності і справедливості. Для них не існує ніякого закону, ніякої пристойності, ніякого сорому. З великим спокоєм і самозадоволенням вони здійснюють злочини і підлості...»³³

³⁰ Популярный биологический словарь / Н.Ф.Реймерс. — М.: Наука, 1990. — 544 с., с.486.

³¹ Кууси П. Этот человеческий мир: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 368 с., с.106-107.

³² Справжнє ім'я — Симон Зюдфельд (1849—1923).

³³ Нордау Макс. Вироджение / Пер. с нем. — М.: Республика, 1995. — 400 с., с.34.

І тим не менше, розглянуті вище підходи дозволяють побачити достатньо цілісну картину, яку можна, з певними застереженнями, звести до наступних положень:

1. Головною, принциповою відмінністю *Homo sapiens* («Людини розумної») від тварини є наявність другої сигнальної системи, проявами якої є розум, мова, абстрактне мислення³⁴.
2. Представники *Homo sapiens* є носіями чотирьох основних типів поведінки:
  - Людина подвійна (*Homo duplex*, «Пастир»)
  - Людина проста (*Homo simplex*, «Вівця»)
  - Палеоантроп (Нелюд, «хижий вовк»)
  - Сугестор-маніпулятор (Перевертень, «вовк у овечій шкурі»)
3. Людина подвійна і Людина проста безумовно належать до одного виду, оскільки володіють спільними морфофізіологічними, біохімічними і поведінковими ознаками (морфолого-функціональний критерій), здатні до взаємного схрещування, яке дає в ряді поколінь плодове потомство (генетичний критерій), розповсюджені в межах того ж самого ареалу (географічний критерій) і подібно змінюються під впливом факторів середовища (еволюційний критерій). В подальшому викладі позначатимемо їх терміном «Неоантроп», або «*Homo sapiens* III» (Людина розумна з третьою сигнальною системою), або просто — «Людина».
4. Неоантропи відрізняються від інших видів *Homo sapiens* наявністю вродженої третьої сигнальної системи, яка виявляється у вигляді совісті, докорів сумління, співчуття, милосердя, справедливості, любові до ближнього, вродженого інстинкту «не убий», солідарності, щирості, відкритості до переконання словом.
5. Палеоантропи і сугестори-маніпулятори, володіючи другою сигнальною системою і будучи носіями розумної поведінки, не мають вродженої третьої сигнальної системи, що, серед іншого, суттєво послаблює їхню здатність до колективних дій і можливість контролювання власної агресивності. В подальшому їх позначатимемо терміном «другосигнальні види» або *Homo sapiens* II.
6. З точки зору морфолого-функціонального критерію палеоантропи і сугестори-маніпулятори належать до окремих видів родини *Homo sapiens*, оскільки суттєво відрізняються і від Людини, і одне від одного за поведінковими ознаками.
7. Можливо, що згадані три види відрізняються і за генетичним критерієм, тобто при схрещуванні не дають повноцінного потомства. Як стверджує Б.Діденко, внаслідок схрещування між цими трьома видами народжується гібридне потомство з ознаками виродження, які, як правило, виявляються в другому, третьому і пізніших поколіннях³⁵. Для міжвидових гібридів здебільшого властиві:
  - генетичні відхилення, які призводять до викиднів, імпотенції, безпліддя («мул-ефект») тощо;
  - значне послаблення батьківського і материнського інстинктів;
  - психічні відхилення, зокрема схильність до депресії та самогубства (ознаки, які в психіатрії вважаються симптомами психічного виродження).
8. Людина через притаманну їй навіюваність схильна некритично сприймати і навіть наслідувати хижу поведінку другосигнальних видів, однак рано чи пізно у неї починає говорити голос совісті (хай навіть і перед самою смертю). Крім того, спроби Людини наслідувати нелюдську поведінку здебільшого виглядають досить незграбно, адже в неї немає ані вродженого артистизму сугесторів, ані жорстокості і нестримності палеоантропів.

³⁴ Хоча зародки абстрактного мислення присутні у вищих тварин.

³⁵ Діденко Б.А. Цивілізація каннібалів. Человечество как оно есть, с.109-123.

МОДЕЛЬ ЛЮДИНИ

Описані вище уявлення про природу Homo sapiens дозволяють побудувати модель, придатну для практичного застосування:

1. Людина (Homo sapiens III) має генетично закладені три сигнальні системи:

- Перша сигнальна система повідомляє особу про задоволення чи не задоволення її двох основних інстинктів — індивідуального виживання та продовження роду, пов'язаних з ними потреб і пристрастей, прагнення до поліпшення умов свого існування, до фізичного та психологічного комфорту. Реакцією на незадоволення цих потреб є агресивність. Наприклад, якщо особа голодна або самотня, вона може озлобитись на весь світ, якщо її до чогось примушують — вона може прагнути знищити джерело примусу і т.п. Можна сказати, що перша сигнальна відповідає на запитання «Що для мене приємно?», сигналізує про невідповідність між вітальними інтересами особи та їх задоволенням.
- Друга сигнальна система стримує першу сигнальну систему (зокрема генеровану нею агресивність) з точки зору розумної поведінки. Вона ніби запитує — «Що для мене корисно?». Друга сигнальна система може дати вихід агресивності, якщо лише вважає, що від цього їй не буде ніякої шкоди. На цьому рівні немає міркувань про моральність і совісність — є лише раціональний, прагматичний розрахунок. Можна сказати, що друга сигнальна є додатковим органом для індивідуального виживання, забезпечення найперше особистих інтересів.
- Третя сигнальна система стримує першу і другу сигнальну з погляду етики. Вона ставить зовсім інші запитання, причому в категоричній, абсолютній формі: «Це добро чи зло, істина чи облуда, справедливість чи свавілля?». Третя сигнальна — це орган спільного виживання системи разом з надсистемою: починаючи сім'єю і закінчуючи всією планетою та всесвітом. Вона так спрямовує поведінку Людини, щоб вона не шкодила навколишньому соціальному та природному середовищу, але перебувала з ним в гармонійній єдності. Прагнення частин до гармонійної єдності в одному цілому — це є любов. Цілісний погляд на життя — це мудрість. Тому можна сказати, що третя сигнальна система — це орган мудрості і любові. Справді, адже любов (найперше — любов до Бога і до ближнього) робить Людину мудрішою, а мудрість завжди супроводжується любов'ю до людей, природи, Бога.

Третя сигнальна система	Чи це істинно, справедливо? Чи це добре для всіх?
Друга сигнальна система	Чи це корисно для мене? Чи це розумно?
Перша сигнальна система	Чи це приємно для мене?

2. Друга сигнальна система складається з двох рівнів:

- *нормативний розум*: ефективні дії у стандартних ситуаціях, ефективне застосування соціальних та технологічних норм, здатність до швидкого засвоєння колективного досвіду, ерудиція;
- *творчий розум*: здатність вирішувати нестандартні завдання, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, творче раціональне мислення.

4. Третя сигнальна система
3. Друга сигнальна система: творчий розум
2. Друга сигнальна система: нормативний розум
1. Перша сигнальна система

В процесі розвитку Людини спочатку формується перша сигнальна система, потім друга, за нею — третя. Це відповідає послідовності їх виникнення в процесі еволюції Людини, тобто справджується біогенетичний закон Геккеля: «Онтогенез (індивідуальний розвиток) є коротким повторенням філогенезу (історичного розвитку)»³⁶.

3. Мислення і поведінка Людини значною мірою визначається тим, яка сигнальна система в ній домінує (є керівною). В результаті можна виділити чотири типи Людини³⁷:

4
3
2
1

Людина-1 («Людина особистого досвіду»): Її поведінку в основному визначають інстинкти, рефлексії, бажання і пристрасті, які йдуть від першої сигнальної системи. Вони здатні досить легко підпорядкувати собі розум Людини (другу сигнальну систему) і не зважати на голос сумління (третя сигнальна система). Пізніше, коли пристрасть задоволена, починає говорити голос розуму («Ну чому я такий дурний?!») і, ще голосніше та категоричніше, голос совісті («я вчинив підло... Ну чому я такий поганий?»).

4
3
2
1

Людина-2 («Людина колективного досвіду») керується в основному розумом, який ґрунтується на всьому тому, що перевірено колективною практикою, що є традиційним і загальноприйнятим. Людина-2 здатна вчитися не лише на власних, але й на чужих помилках. Нерідко це ерудити, які знають, як це роблять інші, і здатні зробити краще. У стандартних ситуаціях друга сигнальна система здатна контролювати нестримність першої сигнальної і генерувати розумні рішення, проте в цілком нових і незнайомих обставинах цей контроль стає випадковим і ненадійним. Тобто нормативний розум Людини-2 здатний лише частково контролювати її першу сигнальну систему.

4
3
2
1

Людина-3 («Людина розуму»): У неї діяльність другої сигнальної системи досягає своїх вищих проявів, що виявляється у стійкій здатності до ефективного вирішення нестандартних завдань, до творчого раціонального мислення. Повнота реалізації другої сигнальної системи дозволяє цілковито контролювати першу сигнальну систему, що, серед іншого, виявляється у розвиненій рефлексії і виникненню феномену «внутрішнього спостерігача». Отже, Людина-3 — це вже Homo duplex (Людина подвійна). Проте її поведінка не завжди відповідає вимогам третьої сигнальної, що нерідко призводить до суперечностей між раціональним розрахунком і совістю, а це стає джерелом внутрішнього дискомфорту і страждань.

4
3
2
1

Людина-4 («Людина мудрості») керується третьою сигнальною системою, яка повністю контролює другу і першу сигнальну, точніше — гармонізує їхню діяльність³⁸. Людина-4 досягає внутрішньої гармонії, оскільки її розум і бажання спрямовані на добро і не суперечать голосу совісті, тож немає причин до психологічного дискомфорту. Людина-4 живе згідно зі своїми переконаннями, тобто, за словами Альберта Швейцера, її життя є найкращим аргументом на користь її філософії. Характерною властивістю Людини-4 є діяльна любов до ближніх і справедливість, коли вірні слова підкріплюються вірними вчинками.

³⁶ Белоусов Л.В. Введение в общую эмбриологию. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 216 с., с.16-17.

³⁷ Для кращого розуміння вертикальної типології потрібно мати на увазі існування горизонтальної типології — т.з. «типології Юнга». Якщо бути стислим, то людина кожного з чотирьох рівнів обов'язково належить до одного з 16 типів інформаційного метаболізму — соціотипів. Детальніше див.: *Каганець Ігор*. Психологічні аспекти в менеджменті: типологія Юнга, соціоніка, психоінформатика. Київ—Тернопіль: Мандрівець—Port-Royal, 1997. — 204 с.

³⁸ Зауважимо, що у Людини-1, Людини-2 і Людини-3 час від часу виникають конфлікти між сигнальними системами, наприклад, коли інстинкти вимагають нерозумних вчинків або розум брутально придушує життєво важливі інстинкти. У Людини-4 знімаються конфлікти між сигнальними системами, оскільки домінуюча третя сигнальна робить можливим гармонійне узгодження інстинктів, розуму і сумління.

Зауважимо, що описи подібної вертикальної типології людини можна зустріти в різних джерелах: від езотерики³⁹ до художньої літератури⁴⁰.

5. Людина-1 і Людина-2 належать до Homo simplex (Людина проста, тотальна), а Людина-3 і Людина-4 — до Homo duplex (Людина подвійна, розділена).
6. Життєва практика свідчить, що частина людей, в тому числі дуже розумних, не лише поводить підло, але навіть не подає найменших ознак докорів сумління. Це може бути з двох причин:
  - особа належить до одного з другосигнальних видів Homo sapiens (є палеоантропом або сугестором);
  - особа є Людиною, але має неповноцінну (деградовану, нерозвинену або хвору) третю сигнальну систему.

Незалежно від справжньої причини (належності до *не-людей*, виродження, зіпсованості чи психопатії), такого роду «другосигнальну поведінку» можна ідентифікувати як поведінку Нелюда або Перевертня.

3 ПОГЛЯДУ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Як ми вже знаємо, для хижих видів властива підвищена агресивність, спрямована на людей. Але в той же час очевидно, що за певних обставин агресивність може виявляти практично будь-хто. Де тут межа між поведінкою Людини і не-людини? Для з'ясування цього питання корисно звернутися до наробок сучасної психології.

АНАТОМІЯ ЛЮДСЬКОЇ ДЕСТРУКТИВНОСТІ

Еріх Фром

Під такою назвою в 1973 році вийшла книга видатного філософа і психоаналітика Еріха Фрома (1900—1980). На основі критичного дослідження величезної кількості спеціальних праць у сфері агресивності людей і тварин він дійшов висновку про існування двох видів агресії — «доброякісної» і «злоякісної»⁴¹: *«Перший вид, спільний і для людини, і для всіх тварин, — це філогенетично закладений імпульс до атаки (або втечі) в ситуації, коли виникає загроза життю. Ця захисна, «доброякісна» агресія служить справі виживання індивіда і роду; вона має біологічні форми виявлення і згасає, як тільки зникає небезпека. До другого виду належить «злоякісна агресія» — це деструктивність і жорстокість, які властиві лише людині і практично відсутні у інших ссавців... Людина відрізняється від тварини саме тим, що вона є вбивцею. Це єдиний представник приматів, який без біологічних і економічних причин мучить і вбиває своїх*

одноплемінників, та ще й знаходить у цьому задоволення⁴²».

Зрозуміло, що останнє положення стосується далеко не всіх, оскільки в цій же книзі Фром аргументовано доводить наявність у людини інстинкту «не убий»⁴³. Для доказу того, що переважній більшості людей не властива злоякісна агресія (т. з. «деструктивність», тобто прагнення до абсолютного панування над іншою живою істотою і до руйнування), Фром серед іншого звертається до відомого експерименту, проведеного в 1963 році Стенлі Мільграмом в Йельському університеті⁴⁴. Метою експерименту було дослідження того, наскільки обставини можуть примусити людину виявляти жорстокість. Експеримент показав, що **переважна більшість**

³⁹ Успенский П.Д. В поисках чудесного: Пер. с англ. — СПб.: Издательство Чернышева, 1994. — 528 с., с. 48-52.

⁴⁰ Оноре де Бальзак. Луї Ламбер. Твори в 10 тт., т.3. Філософські етюди: Пер. з франц.— Київ: Дніпро, 1990. — 814 с., с.609-610.

⁴¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности.—М.:Республика,1994.— 447 с, с.22-23.

⁴² Треба уточнити, що зародки бойових дій знаходимо, наприклад, у шимпанзе. Це начебто нічим не вмотивовані війни «зграя на зграю» аж до планомірного цілковитого знищення супротивної зграї.

⁴³ Там же, с.112-113.

⁴⁴ Детальніше див.: Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — 688 с., с.278-292.

людей виявила наявність «голосу совісті», сильну реакцію проти жорстокості і неприйнятності садистського типу поведінки. З іншого боку, виразно виявилась і невелика група осіб, які в ході експерименту виявляли жорстокість, не відчуваючи при цьому найменших незручностей чи докорів сумління⁴⁵.

Аналізуючи інші подібні експерименти, Фром дійшов висновку, що «людина не так легко перетворюється в садиста. ...Існує велика різниця між поведінкою і характером. І необхідно розрізняти того, хто **поводить себе** у відповідності з садистськими правилами, і того, хто, виявляючи жорстокість до інших людей, **знаходить в цьому задоволення**»⁴⁶. Останнє Фром пов'язує зі структурою особистості, тобто з «деструктивними рисами характеру, котрі не зникають і не виникають, а притаманні конкретному індивіду в прихованій чи явній формі завжди»⁴⁷. Ці деструктивні риси характеру виявляються у вигляді садизму (мазохізму) або некрофілії. Фром вважає, що «серцевину садизму, притаманну всім його виявам, складає пристрасть, або жаждоба влади, абсолютної і необмеженої влади над живою істотою, хто б це не був — тварина, дитина, чоловік чи жінка. ... Він (садизм) є перетворенням немічності в ілюзію всемогутності. Тобто це — релігія духовних виродків. ... Садист прагне стати господарем життя і тому для нього важливо, щоб його жертва залишилась живою. Саме це відрізняє його від некрофільно-деструктивних людей. Останні прагнуть знищити свою жертву, розтоптати саме життя...»⁴⁸.

Фром констатує, що за певних обставин деструктивні особистості вибиваються у воєначальники або стають відомими державними діячами. Чи може суспільство захиститися від них? Це залежить від самого суспільства: «Якщо індивідуальний характер відхиляється від суспільного, то соціальна група має тенденцію посилювати ті риси характеру, які їй відповідають, і послаблювати небажані риси. Якщо, наприклад, індивід садистського типу живе у групі, в якій більшість людей не має цієї риси і де садистська поведінка засуджується, то це ще не значить, що садист-одинак обов'язково змінить свій характер. Однак він буде старатися діяти наперекір свому характеру; його садизм не зникне, але через нестачу живлення «засохне». ...Для суспільства антисадистської спрямованості особистість одного садиста не несе особливої небезпеки. Його будуть вважати хворим. Він ніколи не набуде популярності і навряд чи отримає доступ до соціально значимих позицій. Коли йдеться про причини і корені злочинного садизму, то не можна обмежуватися лише вродженими біологічними факторами, але враховувати також психологічну атмосферу, від якої залежить не лише виникнення соціального садизму, але й доля індивідуального, особистісного садизму»⁴⁹.

Фром показує сутність злочинного садистичного характеру на прикладі Генріха Гімлера — цього «кривавого пса Європи» — і застерігає, що «серед нас живуть тисячі гімлерів. З соціальної точки зору в буденному житті вони не завдають великої шкоди, хоча не можна недооцінювати числа тих, кому вони заподіюють шкоду і нещастя. Але коли сили руйнування і ненависті загрожують поглинути все суспільство, такі люди стають особливо небезпечними. Адже вони завжди готові стати для влади зряддям жахів, тортур і вбивств. Багато хто серйозно помиляється, вважаючи, що потенційного гімлера видно здалека. Одна з цілей характерологічних досліджень якраз і полягає в тому, щоб показати, що для всіх, хто не навчений мистецтву розпізнавання особистості, потенційний гімлер виглядає так само, як і всі інші. Тому треба вчитися читати книгу характерів і не чекати, коли обставини дозволять чудовиську показати своє істинне обличчя»⁵⁰ (вид. наше. — І.К.).

Подібні міркування стосуються і некрофільної деструктивності. «Важливо зрозуміти, що повністю некрофільні характери зустрічаються порівняно рідко. Таких людей слід розглядати як важкохворих і шукати генетичні корені цієї патології. ...Немає жорсткої межі між некрофільною і біофільною*

⁴⁵ Там же, с.61.

⁴⁶ Там же, с.65.

⁴⁷ Там же, с.236.

⁴⁸ Там же, с.251-253.

⁴⁹ Там же, с.260.

⁵⁰ Там же, с.279.

* Біофілія — любов до життя і всього живого, бажання сприяти розвитку, зростанню і розквіту будь-яких форм життя, чи це рослина, тварина або ідея, соціальна група чи окрема людина.

спрямованістю... Однак на практиці все ж цілком можна провести грань між переважно біофільним і переважно некрофільним типом особистості.

Навряд чи треба особливо нагадувати, що потенційно некрофільні особистості є носіями серйозної небезпеки для оточення. Це людиноненавистники, расисти, палії війни, вбивці, потрошители і т.д. Вони небезпечні не лише тоді, коли займають пости політичних лідерів, але і як потенційна когорта майбутніх диктаторів. З їхніх рядів виходять кати і вбивці, терористи і насильники. Без них не могла би виникнути жодна терористична система.

У світлі викладених фактів хіба не цікаво суспільству мати уяву про наявність серед населення потенційних некрофільів. На мою думку, знання складу населення з погляду потенційних носіїв некрофільної чи біофільної тенденції — справа великого соціально-політичного значення. ...Чи нас цікавить лише енергія, котру потребує матеріальне виробництво? При цьому ми просто не знаємо і не бажаємо знати, що існують і форми людської енергії, які є вирішальним чинником в соціальному процесі»⁵¹ (вид. наше. — І.К.).

Погляди Еріха Фрома на природу агресії і деструктивності частково підтверджують гіпотезу про те, що в середовищі сучасних Людей присутні особи, які знаходяться на примітивніших рівнях еволюційного розвитку і ще не мають сформованої третьої сигнальної системи (див. ТАСМНА ЗБРОЯ НЕОАНТРОПІВ: ТРЕТЯ СИГНАЛЬНА СИСТЕМА, с.8). Зокрема, описаний ним характер Адольфа Гітлера до певної міри є описом Перевертня (сугестораманіпулятора), щоправда, з вираженою некрофільною специфікою.

Як ми вже знаємо, Перевертням найперше властиві відсутність совісті, жорстокість, здатність до навіювання і переконання, а також артистичні здібності, які дозволяють сугесторам-маніпуляторам виступати то в образі людини (маскуватися), то в образі звіра. Саме ці викривальні риси і наводить Фром: *«До числа його (Гітлера) очевидних здібностей належать здатність до навіювання, здатність створювати враження на людей і переконувати»,* які виявилися у нього ще в дитинстві⁵². Здатність Гітлера до навіювання виявлялася в тому, що очевидці називали словом «магнетизм». Особливе враження справляв його надзвичайно холодний погляд, взагалі для Гітлера були чужими будь-які теплі почуття. Крім того, він був чудовим актором і вмів, наприклад, дуже точно передавати міміку та інтонації найрізноманітніших типажів. За словами очевидців, *«у Гітлера було два обличчя — дружлюбне і жахаюче — і що обидва вони були справжніми»* (порівняйте з описом Перевертня. — І.К.). Він не знав, що таке співчуття, муки мільйонів людей не викликали у нього ні болю, ні найменших докорів сумління.

Цікаво, що *«з клінічної точки зору він не був безумцем, хоча з погляду людських відносин він, безумовно, не був і здоровим. ... Коли ми маємо справу з людськими відносинами, психіатричні ярлики не спрацьовують. Не можна застосовувати клінічний діагноз для затемнення моральної проблеми. Як серед «здорових» зустрічаються порочні і порядні люди, так є вони і серед божевільних. Треба судити власне сам порок, і клінічний діагноз не повинен впливати на ці судження»⁵³.* Іншими словами, **якщо психіатри вважають особу цілком здоровою, то це зовсім не виключає, що вона може бути моральним виродком, належати до одного з другосигнальних видів або бути міжвидовим гібридом.**

Як ми вже знаємо, доброякісна агресивність має вимушений характер і виявляється лише в ситуаціях, які несуть загрозу життєвим інтересам окремої людини або групи; як правило, після спалахів такої агресивності слідує докори сумління. Можна сказати, що такого роду біологічна агресивність — це річ людська. Зате злаякісна агресивність, яка приносить задоволення без натяку на розкаяння, — це ознака того, що перед нами моральний виродок або не-людина (палеоантроп або сугестор-маніпулятор). Цю різницю добре висвітлює відома християнська формула:

⁵¹ Там же, с.317-318.

⁵² Там же, с.356.

⁵³ Там же, с. 371.

*Грішити — це річ людська.
Розкаятися і перестати грішити — це річ християнська.
Але перебувати в грісі (без розкаяння) — це річ диявольська.*

СТРУКТУРА АГРЕСИВНОСТІ

Отже, характер агресивності є ключовим показником для ідентифікації людської або не-людської поведінки. Це спонукає нас глибше приглянутися до феномену агресивності.

Зазвичай термін «агресія» застосовується тоді, коли йдеться про грубий фізичний тиск. Однак «душевна жорстокість, психічний садизм, бажання принизити іншу людину і образити її розповсюджені, мабуть, ще більше, ніж фізичний садизм. Цей вид садистських дій найменш ризикований, адже це зовсім не те, що фізичне насильство, це ж «тільки» слова. ... Психічний садизм має багато способів маскуванню: нібито безневинне запитання, посмішка, натяк... Хто не знає таких майстрів-умільців, котрі завжди знаходять точне слово або точний жест, щоб кого завгодно збентежити або принизити. Зрозуміло, особливого ефекту досягає садист, якщо образа здійснюється в присутності інших людей (в Талмуді сказано, що приниження при свідку рівносильне вбивству)⁵⁴. На думку деяких соціальних психологів, «такі прояви, як виставлення когось у невідгідному світлі, очорнення або публічне висміювання, позбавлення чогось необхідного і навіть відмова у любові та ніжності можуть за певних обставин вважатися агресивними»⁵⁵. Попри велику розмаїтість підходів, можна запропонувати таке визначення агресії:

Агресія — це поведінка, спрямовання на завдання шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати такого з собою поводження.

Згідно з цим визначенням: 1) агресія передбачає навмисне, цілеспрямоване завдання шкоди жертві; 2) шкода завдається живим істотам; 3) жертви не бажають такого поводження з собою.

Відомий психолог Медард Бос (Boss) класифікує агресію за допомогою трьох шкал: *фізична—вербальна, активна—пасивна і пряма—непряма*⁵⁶:

ТИП АГРЕСІЇ	ПРИКЛАДИ
Фізична—активна—пряма	Побиття, ув'язнення, завдання ран холодною чи вогнепальною зброєю, пограбування, віддання прямих агресивних наказів, відверте пошкодження житлового чи робочого приміщення, руйнування комунікацій
Фізична—активна—непряма	Закладення міни, приховане отруєння їжі, води чи повітря, змова з найманим вбивцею для знищення ворога, прийняття руйнівних законів чи декретів, «нацьковування» на ворога поліції чи податкової служби
Фізична—пасивна—пряма	Намагання фізично перешкодити іншим досягнути поставленої мети або зайнятися бажаною діяльністю: сидяча демонстрація, відверте невиконання службових обов'язків, ненадання медичної чи іншої необхідної допомоги
Фізична—пасивна—непряма	Неякісне виконання необхідної роботи, недотримання правил техніки безпеки, прихований саботаж, неправильне виконання законів чи розпоряджень, доведення їх до абсурду
Вербальна—активна—пряма	Словесне приниження чи образа іншої людини
Вербальна—активна—непряма	Поширення злісних наклепів або пліток про іншу людину
Вербальна—пасивна—пряма	Відмова говорити з іншою людиною, відповідати на її запитання

⁵⁴ Там же, с.248.

⁵⁵ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия — СПб.: Питер, 1997.—336 с., с.29.

⁵⁶ Там же.

Вербальна—пасивна—непряма	Ненадання чітких пояснень щодо іншої людини, небажання висловитися на її захист при незаслуженій критиці, приховування інформації, що спростовує безпідставні звинувачення
---------------------------	--

При цьому деякі психологи поділяють агресію на **ворожу та інструментальну**. При ворожій агресії головною метою агресора є завдання шкоди тому, на кого нападають. Поняття інструментальна агресія, навпаки, характеризує випадки, коли агресор застосовує агресивні дії лише як інструмент для досягнення власних цілей, тобто завдання шкоди своїй жертві для нього не є самоціллю (наприклад, у випадках пограбування з метою наживи або пограбування шляхом трастових махінацій чи спровокованої інфляції). Проте це положення не є безперечним. Наприклад, відомий американський психолог Альберт Бандура вважає, що **як ворожа, так і інструментальна агресія спрямовані на вирішення конкретних завдань, тому обидва ці типи можна вважати інструментальною агресією**⁵⁷.

Якщо поглянути на проблему агресії з точки зору гіпотези про видову неоднорідність *Homo sapiens*, то напрошуються такі висновки:

1. При загрозі власним або груповим життєвим інтересам Людина виявляє біологічну (доброякісну — за Фромом) агресивність, яка згасає при зникненні рівня цієї загрози і здебільшого викликає докори сумління та дискомфорт.
2. Для другосигнальних видів (палеоантропів і сугесторів-маніпуляторів), а також духовно неповноцінних Людей (моральних виродків) властива злаякісна агресивність, при якій **не виникають докори сумління і яка супроводжується відчуттям задоволення від здійснення агресії у будь-якій формі** (від брутального фізичного насильства та вбивства до злобного зубоскальства чи тихого саботажу).

АБСОЛЮТНО НЕСТРИМАНІ І НАДМІРНО СТРИМАНІ АГРЕСОРИ

Як ми пам'ятаємо, видатний філософ, гуманіст і психоаналітик Еріх Фром закликав до проведення масштабних психологічних досліджень для виявлення осіб з деструктивним характером: садистів, некрофілів, моральних виродків. Підставою для цього є те, що руйнівні риси характеру є достатньо стійкими, вони *«не зникають і не виникають, а притаманні конкретному індивіду в прихованій чи явній формі завжди»*⁵⁸. Справді, *«все більша кількість даних свідчить про те, що риси характеру, які обумовлюють схильність до агресії, самі по собі є достатньо стійкими»*⁵⁹. Беручи це до уваги, багато дослідників почали вивчати особисті якості, які мають пряме відношення до агресивності. По-перше, немало зусиль було спрямовано на визначення характеристик, які вказують на схильність *нормальних* людей до агресії. По-друге, значна увага приділялась визначенню характеристик *насильників* — осіб, для яких виявлення крайньої агресивності настільки звичне, що суперечить уявленню про нормальну людську поведінку⁶⁰.

При ближчому розгляді було встановлено, що серед осіб, які вчинили важкі злочини, переважають люди або з надзвичайно «слабкими», або надзвичайно «сильними» бар'єрами, що стримують агресію.

Перших прийнято називати «абсолютно нестриманими агресорами» або «насильниками». Вони вважають агресію цілком прийнятною і легко застосовують її як засіб для досягнення своїх цілей. Характерно, що абсолютно нестримані агресори зовсім не відчувають вини за свою поведінку, позитивно ставляться до агресії і демонструють високий рівень імпульсивності.

І навпаки, злочинцями іноді виявляються т. з. надмірно стримані агресори — *«пасивні, м'які за характером люди. Вони зовсім не імпульсивні і їх важко*

⁵⁷ Там же, с.31.

⁵⁸ Фромм Э., с.236.

⁵⁹ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия, с.191.

⁶⁰ На жаль, нам невідомі серйозні дослідження про виявлення агресивності на вищих рівнях соціальної ієрархії, наприклад, серед політиків, чиновників, бізнесменів тощо. Це пояснюється дуже просто: по-перше, вияви агресивності на цьому рівні носять більш витончений характер і важче надаються для об'єктивного дослідження; по-друге, оприлюднення результатів таких досліджень навряд чи сподобались би багатьом, що відносять себе до «вершків суспільства», або, як тепер кажуть, до його «еліти».

спровокувати. Вони видаються дуже терпеливими, здатні терпіти страждання протягом тривалого часу і вміють себе стримувати». Наведена нижче історія служить яскравим прикладом того, що може відбутися з такими людьми (Schultz, 1960):

Джим якось прийшов додому раніше звичайного і застав свою дружину в ліжку з сусідом. Він не знав, що робити. Просто зачинив двері, повернувся до роботи в полі і заплакав. За його словами, він міг «що-небудь» зробити, оскільки в сусідній зі спальнею кімнаті зберігалась заряджена гвинтівка. Пізніше Джим ніколи не нагадував дружині про невірність, і вона, бачачи відсутність будь-якого опору, осмілила. Коханець почав залишатися не лише на вечерю, а іноді й на ніч. Джим не заперечував і навіть позичав коханцю своєї дружини гроші, насіння, фермерське обладнання... Врешті-решт, коли минуло три роки, коханець приїхав на ферму Джима на вантажівці, завантажив її домашнім скарбом, худобою і, посадивши туди дружину Джима і чотирьох його дітей, поїхав. Джим, хоча й був вражений відсутністю дружини і дітей, не лише нічого не зробив для їхнього повернення, але й жодного разу не підійшов до коханця своєї дружини.

Звичайно, дуже важко уявити яскравіший приклад стримування перед лицем таких неодноразово повторюваних провокацій. Незважаючи на нахабні дії своєї дружини та її коханця, Джим не зміг протягом трьох років виразити в якій-небудь формі свій протест. Лише пізніше, коли він знову одружився і виявив, що й друга дружина йому не вірна, він нарешті вибухнув і з незвичайною жорстокістю вбив її разом з коханцем⁶¹.

Отже, надмірно стримані агресори просто одного разу відчули, що їх «загнали в кут», і тоді їхнє терпіння луснуло. Після «викиду» агресії вони знову поверталися до свого звичного стану пасивності. Як правило, до моменту здійснення злочину вони ніколи не мали неприємностей із законом. Після здійснення насильства вони відчували докори сумління і негативно ставилися до агресії.

Неважко побачити, що надмірно стримані агресори демонструють те, що Фром називав доброякісною агресивністю, тобто такою, яка є реакцією на загрозу вітальним інтересам. Це Люди, причому здебільшого Люди прості, які «зірвалися» під пресом непомірно важких зовнішніх обставин.

З іншого боку, виявлена протилежна поведінкова група — абсолютно нестримані агресори, які залюбки застосовують насильство і не відчують жодної вини; все це є критерієм не-людської поведінки.

Таким чином, навіть поверховий аналіз свідчить, що правопорушники, як і всі інші люди, досить чітко поділяються на дві групи, поведінку яких можна умовно назвати «людською» і «не-людською».

ЩЕ РАЗ ПРО МОРФОЛОГО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ

Отже, сучасна психологія дає підстави серйозно поставитися до гіпотези, що серед Людей існують особи, які знаходяться на примітивнішому рівні еволюційного розвитку (зокрема, не мають третьої сигнальної системи) і органічно схильні до поведінки, яку ми відносимо до не-людської. Така відмінність на поведінковому рівні дає підстави стверджувати, що вони належать до різних біологічних видів, адже відрізняються за морфолого-функціональним критерієм. Сьогодні в принципі є можливість ідентифікувати поведінку трьох видів, які належать до *Homo sapiens* — а саме Людей, палеоантропів і сугесторів-маніпуляторів.

Проте морфолого-функціональний критерій видової відмінності включає не лише поведінкові, але й біохімічні та морфофізіологічні ознаки. З цього випливає, що людський вид і не-людські види можуть відрізнятися за показниками, які піддаються об'єктивним вимірюванням. Чи справді існують такі показники?

⁶¹ Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия, с.212.

По-перше, як пишуть американські психологи Роберт Берон і Дебора Ричардсон⁶², «існує немало даних, які свідчать про те, що для високоагресивних особистостей не характерна **типова** реакція на страх (Venables, 1987)» (згадувана вище властивість палеоантропів).

По-друге, «Хінтон, О'Ніл, Дишман і Вебстер (Hinton, O'Neill, Dishman & Webster, 1979) виявили (на основі шкірно-гальванічної реакції), що психопатичні насильники виявляють менше передчасної тривоги, ніж нормальні суб'єкти». «З'ясувалось, що у агресивних осіб рівень адреналіну — речовини, яка має відношення до збудження і тривоги — порівняно низький (Olweus, 1987; Woodman, Hinton & O'Neill, 1978). Таким чином, агресивні особистості відрізняються меншою реактивністю і виявляють менше стурбованості, ніж нормальні люди». Дослідники порівняли виділення адреналіну і норадреналіну в стресових ситуаціях у пацієнтів тюремних лікарень. З'ясувалося, що досліджувані особи виразно розділились на дві групи — з нормальною реактивністю і зі зниженою реактивністю. Причому у осіб зі зниженою реактивністю в стресових ситуаціях **значно нижчі** рівні адреналіну і **значно вищі** рівні норадреналіну, ніж у індивідів з нормальною реактивністю. «**Але найцікавішим для цілей нашого дослідження є той факт, що особи зі зниженою реактивністю здійснили проти незнайомих значно більше злочинів із застосуванням насильства і злочини зі смертельним наслідком, ніж особи з нормальною реактивністю**». Далі Берон і Ричардсон наводять таблицю, в якій показують зв'язок між насильством і фізичною реактивністю:

Відсоток осіб зі зниженою і нормальною реактивністю, які здійснили дві категорії злочинів

	Насильство проти незнайомих	Злочини зі смертельним наслідком
Особа зі зниженою реактивністю	64	62
Особа з нормальною реактивністю	20	14

Зрозуміло, що це не означає, ніби «адреналіновий тест» може бути індикатором генетичної належності до Людини чи не-людини. Цілком можливо, що на реактивність може впливати виховання дітей з самого раннього віку. І тим не менше, цілеспрямовані дослідження в цьому напрямку виявляють сукупність об'єктивно вимірюваних показників, за якими можна констатувати нерозвиненість у особи третьої сигнальної системи і здійснити профілактичні заходи. Наприклад, для таких осіб буде краще, якщо їхня робота не буде пов'язана з керуванням людьми і прийняттям відповідальних рішень.

НЕ ПРОВОКУЙТЕ ПОТЕНЦІЙНИХ АГРЕСОРІВ

Але це приклад, так би мовити, заходів індивідуальної профілактики. В цілому ж потрібно створити таку соціальну атмосферу, в якій не-людська поведінка зустрічала б осуд, ставала невігдною і навіть небезпечною. Наприклад, Берон і Ричардсон вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію в суспільстві, коли:

- 1) *потенційні агресори не зазнають сильного провокування;*
- 2) *практично не отримують вигоди від застосування агресії;*
- 3) *можливе покарання за агресивні дії буде суворим;*
- 4) *ймовірність покарання висока*⁶³.

В наш час найбільшим провокатором агресивності є телебачення. «Починаючи з 1967 року Джордж Гербнер і його помічники (George Gerbner & others, 1993) з Пенсільванського університету проглядали сітку телетрансляції США в найкращий час і суботні ранкові розважальні програми. І що вони виявили? Дві з кожних трьох програм містили сюжети насильства («дії фізичного примусу, що супроводжуються погрозами побиття чи вбивства, або безпосередньо побиття чи вбивства»). До чого це веде? До моменту закінчення середньої школи дитина

⁶² Там же, с.249-250.

⁶³ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия, с.292-293.

продивляється по телебаченню близько 8000 сцен з убивствами і 100000 інших дій із застосуванням насильства⁶⁴. Розмірковуючи з приводу своїх підрахунків, виконуваних ним вже 22 роки, Гербнер (*Gerbner, 1994*) сумно констатує: «В історії людства були й кровожерливіші епохи, але жодна з них не було до такої міри просякнута образами насильства, як наша. І хто знає, куди нас віднесе цей страхітливий потік зримого насильства, що просочується в кожний дім через екрани телевізорів у вигляді сцен бездоганно відрежисованої жорстокості».

З іншого боку, дослідження показали, що спостереження людьми моделей миролюбної поведінки і навіть прості заклики до стриманості суттєво зменшують ймовірність агресивних проявів⁶⁵. З усього цього випливає, що потрібно терміново зупинити зливу насильства і аморальності в засобах масової інформації, припинити освіту гвалтівників, шахраїв, збоченців і моральних виродків. Водночас необхідно демонструвати ті моделі поведінки, які сприяють відродженню в Людях людяності. У цьому контексті одним з небагатьох позитивних прикладів може бути відомий детективний серіал, в якому лейтенант поліції Коломбо (його роль виконує Пітер Фалк) бореться з Нелюдами і Перевертнями. Детектив Коломбо нас переконує, що добро сильніше за зло і що Людина здатна побороти чудовисько — завдяки своїй духовній та інтелектуальній вищості. До речі, без жодного матюка, пострілу чи вибухаючого авто.

ДРУГОСИГНАЛЬНА ПСЕВДОЕЛІТА. АДЕЛЬФОФАГІЯ.

Сьогодні наш народ намагається зрозуміти, в чому справжня причина його нестерпного життя, страждань, бідності, несправедливості. Одні вбачають головні причини в підступних зовнішніх впливах, другі у всьому звинувачують «комуністів», треті — «демократів», четверті — «націоналістів»... Однак **безпосередньою причиною теперішньої гострої кризи є домінування другосигнальної поведінки у всіх сферах — ідеології, культурі, бізнесі, політиці**. Врешті-решт, тут немає нічого дивного: в перехідні і кризові періоди, коли на якийсь час перестають діяти правові, соціальні і моральні обмеження, Нелюди і Переверні стають особливо активними, адже їх тоді вже нічого не стримує — ні зовнішні регулятори, ні внутрішні (совіть)⁶⁶.

Більш того: якщо вірна гіпотеза професора Поршнева та його школи (див. розділ Походження людських видів, с.5), то частина Нелюдів і Перевертнів — а саме палеоантропи і сугестори — є носіями *вродженої, інстинктивної агресивності, спрямованої на Людей*, які в доісторичні часи були для них звичним об'єктом полювання («дичиною», «м'ясом»). В ті часи палеоантропи і сугестори — первісні людожери — Людей «біологічно утилізували на свою користь»⁶⁷. Подібно, що сьогодні ми є очевидцями нового етапу «утилізації»: всього за кілька років «реформування» людей в Україні стало на півтора мільйони менше (не плутати зі зменшенням народжуваності в країнах Заходу), а майнове розшарування між багатими і бідними досягло небачених розмірів⁶⁸. Якщо ж до цього додати більше ніж двократне зменшення економічного потенціалу і жебання на вулицях вражаючої кількості безпритульних дітей, безповоротний виїзд з України більше 5 тисяч вчених і більше ніж півмільйона молодих жінок, то маємо ознаки народу, переможеного у війні. Але хто ж з ким воював, адже бойових дій начебто не велося? Напрошується висновок, що одна частина населення воювала і продовжує воювати проти іншої, «утилізуючи» її у власних інтересах⁶⁹. В термінах зоології страхітливий феномен поїдання представників свого власного виду називається адельфофагією («поїдання братів»).

⁶⁴ Майерс Д. Социальная психология. — Пер. с англ. — СПб.: Питер, 1997. — 688 с, с.517.

⁶⁵ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия, с.304.

⁶⁶ Мабуть, саме тому в нинішніх владних структурах так багато збочених і аморальних особистостей, а агітаційні плакати партій і блоків іноді просто дивують безсоромними фізіономіями їхніх лідерів.

⁶⁷ Диденко Б.А. Цивилизация каннибалов. Человечество как оно есть, с.36.

⁶⁸ Бідних і багатих в Україні розділяє прірва, між цими полюсами практично немає переходу, бо частка людей із середніми прибутками дуже незначна: відношення прибутків 20% найбагатших людей до прибутків 20% найбідніших становить більше 30 (для порівняння, у Великобританії — 6.8, Франції — 6.5, Італії — 6, Західній Німеччині — 5.7, Японії — 4.3). Див. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. — М.: Экономика, 1994. — с.291.

⁶⁹ Зовнішні деструктивні впливи — як зі Сходу, так і з Заходу — також відіграють значну роль, проте є вторинними в порівнянні з внутрішніми процесами.

Другосигнальні «господарі життя» намагаються нас переконати, що такий стан речей є цілком нормальним. Серед іншого, підтримується міф, що треба залишити при владі теперішніх «панів», які вже нажерлися, інакше придуть нові голодні, тож буде ще гірше. Але «вовки» ніколи не наїдяться і не зупиняться, бо «вовк» завжди «неситий». Тим більше, що прагнення до егоїстичних задоволень у псевдоеліті вже переважило її інстинкт самозбереження — адже в ситуації розкрученої нею деморалізації, криміналізації і наркотизації суспільства небезпека загрожує всім, навіть найбільш заможним і захищеним. Багато хто з них бачить своє щасливе майбутнє на Заході, проте здебільшого це наївні ілюзії. Хоча б тому, що там до них в цілому ставляться з презирством як до зрадників і представників нижчої раси, зображують як виродків, злочинців, кретинів і злодіїв.

Але чи є у Людей шанс зупинити людожерські експерименти, налагодити гідне життя для себе і дати майбутнє своїм дітям? У доісторичні часи Люди перемогли неандерталоїдів. Сьогодні вони можуть, делікатно виражаючись, відмовитись від послуг другосигнальної псевдоеліті, найперше — «вовків в овечих шкурах». Але щоб це здійснити, спершу треба розпізнати і підтримати національну еліту, тобто, за євангельською термінологією, Добрих Пастирів.

ДОБРИ ПАСТИРІ: НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА

Добре управління залежить не стільки від законів, скільки від особистих якостей правлячих. Механізм управління завжди підпорядковується волі тих, хто керує цим механізмом. Отже, найважливіший елемент управління — це метод добору лідерів.

Френк Герберт

Ісус Христос з притаманною Йому ясністю і наочністю описує якості Доброго Пастиря. Вчитаймося в Євангеліє: «Пастир добрий кладе життя власне за вівці. А наймит, і той, хто не вівчар, кому вівці не свої, коли бачить, що вовк наближається, то кидає вівці і тікає, а вовк їх хапає і полошить. А наймит утікає тому, що він наймит, і не дбає про вівці» (св. Йоан, 10.11-13).

В цьому фрагменті, крім Доброго Пастиря, описано також два типи псевдопастирів.

Перший з них — це **наймит**, який володіє необхідними професійними навичками, але опікується вівцями лише тому, що йому за це платять. Він прийшов до отари, щоб заробити гроші, і не відчуває ні вищого обов'язку, ні любові до своїх підопічних, тому у випадку небезпеки дбає найперше про себе.

Другий тип псевдопастиря — це той, «хто не вівчар», тобто **некомпетентний**: не володіє ані професійними якостями, ані любов'ю до своєї «отари» (для нього «вівці не свої»).

Таким чином, розрізняємо Добрих Пастирів, які усвідомлюють свій обов'язок щодо СВОГО народу, люблять його і готові покласти за нього власне життя. Причому одні з них діють у царині духу (духовна еліта нації), інші — в практично-організаційній сфері (владна еліта). Умовно кажучи, перші передусім захищають душі своїх підопічних, другі — передусім їхні тіла.

Крім істинної еліти існує другосигнальна псевдоеліта, яка лише імітує поведінку Пастирів:

- «наймити» — люди, які прийшли до влади задля заробітку
- «невівчарі» — люди, некомпетентні в державних справах, оскільки не мають для цього фахової підготовки
- «хижі вовки» та «вовки в овечих шкурах» — Нелюди і Перевертні

Ключовим словом, яке допомагає ідентифікувати істинну еліту, є ЛЮБОВ. Саме любов — до ближніх, до природи, до справедливості, до істини — свідчить про наявність повноцінної третьої сигнальної системи. Лише наявність любові дозволяє надійно відрізнити Людей від Нелюдів і Перевертнів, адже: *«Любов довготерпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою...»* (Перше послання св. Ап. Павла до Коринтян, 13.4-6)

Але чому нас так турбує відсутність третьої сигнальної у тих, що претендують на роль державних мужів? Поглянемо на цю проблему з точки зору метафізики і менеджменту.

З погляду метафізики, для того, щоб індивід перетворився на диявола достатньо високого гатунку, він повинен у значній мірі володіти всіма чеснотами, за винятком любові до ближнього. Або, за словами Євангелія: *«І коли я маю дар пророкувати, і знаю всі таємниці і все знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любові не маю — то я ніщо!»* (Перше послання св. Ап. Павла до Коринтян, 13.2). Іншими словами, найнебезпечніша істота на землі — це звір, наділений потужним розумом.

З погляду менеджменту, обов'язковим елементом керування людьми є застосування не лише позитивних, але й негативних (караючих) впливів. Керівники, у яких неповноцінна або взагалі відсутня третя сигнальна система, фактично не мають органу, який дозволяє виразно відчутти різницю між негативним стимулом і відвертою агресією. А там, де зроблено перший крок, з необхідністю робиться другий і третій — в напрямку до садизму і душоубства. Це як у байці про сугестора Лиса Микиту і «простого» Зайця, якого Лис мав навчити співу церковних пісень:

*«Ой, гірка була наука!
Лис відразу взявсь до бука. —
А прийшли на п'ятий глас,
Він струснув Зайця, мов грушу;
Був би витряс з нього й душу,
Як би я його не спас».*

Тому для другосигнальних індивідів категорично протипоказане керування Людьми. Дозволяти Нелюду або Перевертню керувати — це приблизно те ж саме, що спокушати одомашненого звіра запахом крові.

Все сказане вище дозволяє усвідомити, що головна проблема України не в зовнішніх ворогах, не в загрозі перемоги «лівих» чи «правих», і навіть не у відсутності розумної антикризової державної програми. Україні не допоможе жодна найгеніальніша програма і найпотужніша зовнішня допомога, доки нею керуватимуть «хижі вовки», «наймити» та дурні, доки на вершині влади пануватимуть антилюдські цінності і диявольські правила політичної гри.

Ситуація покращиться лише тоді, коли функцію вищого керівництва здійснюватимуть Люди, які мають відповідні здібності до керування, є носіями моральної поведінки і володіють для цього достатньою кваліфікацією, незалежно від їхньої партійної, фахової, кланової, расової, вікової, статевої чи іншої приналежності. Завдання полягає в тому, щоб виявити і підтримати саме таких Людей.

З іншого боку, потрібно пильніше приглянутися до «хижаків» і не плекати ілюзій щодо їхньої хваленої «інтелектуальності». Краще скористатися порадою святого апостола Павла: *«Хто зветься братом, та є ... хижак — із таким навіть не їсти! Тож вилучіть лукавого з-поміж себе!»* (Перше послання св. ап. Павла до Коринтян, 5.11-13).

ЗА МОРАЛЬНУ І КОМПЕТЕНТНУ ПОЛІТИКУ!

В чому різниця між політиком і державним діячем? В тому, що перший переймається майбутніми виборами, а другий — майбутніми поколіннями.

Уїнстон Черчиль

Претендент на роль державного діяча має володіти особистими якостями, властивими для Доброго Пастиря. Отже:

Ознаки, які вказують на те, що досліджувана особа — це:

ЛЮДИНА

1. Любов до ближніх, відсутність агресивності щодо Людей, зокрема, прагнення не завдавати нікому болю, відсутність задоволення від здійснення психологічного тиску.
2. Наявність совісті, яка виявляється у моральній поведінці, справедливості, милосерді, співчутті, практичній допомозі тим, хто її потребує і кому є можливість допомогти. Якщо ж особа вчинила помилку або зло, то у неї виникають докори сумління і вона здатна до щирого покаяння.
3. Здатність до злагодженої колективної діяльності, до роботи «в команді». На таку особу можна покластися в спільній праці, вона щира і незрадлива.

ЛЮДИНА ПОДВІЙНА (Homo duplex: Людина-3 або Людина-4)

1. Здатність до критичного осмислення нової інформації.
2. Здатність до творчого і правильного вирішення нестандартних завдань. Енергійність та ініціативність.
3. Панування над власними пристрастями і страхом, здатність виконувати обіцянки і приймати вірні рішення незалежно від зміни настрою, неохильність до пустопорожніх балачок і самовихваляння.

ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ (Добрий Пастир)

1. Схильність давати більше, ніж брати, стійке прагнення (підкріплене реальними справами) до служіння загальнонаціональним інтересам, до боротьби за загальне благо; любов до свого народу і готовність покласти за нього власне життя.
2. Розвинена здатність засвоювати нові знання, прислухатися до духовних авторитетів.
3. Достатня фахова підготовка, зокрема володіння державною мовою і вміння ясно висловлювати свої думки.

Аналіз соціально-політичної ситуації в нинішній Україні свідчить, як це не парадоксально, про сприятливі умови для організаційного об'єднання національної еліти. В чому справа? За словами одного проникливого аналітика, в 1993 році в Україні завершилась битва «політичних армій», які мали ту чи іншу ідеологію і спиралися на підтримку широких мас. Але ніхто з них не переміг — вони знищили одне одного. Замість них на політичну арену вийшли банди мародерів, які прагнуть грошей і влади будь-якими засобами. В результаті всі заклики до політики «чистих рук» закінчуються одним і тим самим — подальшим розростанням корупції і кримінальними міжклановими розборками із залученням як найманих кілерів, так і державних силових структур. Зрозуміло, що мародерам не потрібна духовна еліта, адже їх не цікавить ні мораль, ні знання, ні ідеологія. Не потрібна мародерам і владна еліта — вона надто серйозно сприймає риторичку про національні інтереси і лише заважає грабувати. В результаті представники істинної еліти поступово, але невпинно «витискаються» з державних і партійних структур, де їм вже немає чим дихати і де вони приречені на деградацію — як Люди і як професіонали. Ті ж із них, які ще лишилися на державній і партійній службі, змушені робити вигляд, що все нормально, оскільки не бачать можливості грати за іншими правилами.

Якщо подивитися ширше на існуючу ситуацію, то Україна в цілому знаходиться в стані неймовірного соціального, ідеологічного та політичного хаосу. Найважливіша спроба структурувати суспільство на партійній основі завершилась великим крахом, оскільки під виглядом партій до влади приходять утворення, сформовані за цілком іншими принципами і під цілком іншими цілями. Це примушує шукати інші —

природні — засади структурування нації, що ґрунтуються на об'єднанні Людей для підтримки Людей — Добрих Пастирів, тобто істинної національної еліти, яка любить свій народ і володіє потрібною кваліфікацією.

- **Але чи спроможна істинна еліта до об'єднання і згуртованих дій?**
- Принаймні, у неї немає іншого вибору, якщо вона бажає здійснити своє призначення Пастирів, а не стати обслуговуючим персоналом у другосигнальних «паханів».
- **Чи вже прийшов час для рішучих дій?**
- Через три-чотири роки процеси деградації України можуть набути незворотнього характеру, і тоді вже буде запізно щось змінювати і когось рятувати.
- **Хіба в цьому хаосі можна щось зробити?**
- Хаос — це ідеальний матеріал для справжніх будівничих.
- **Хто нас навчить будувати націю на природних засадах, хто покаже систему і таємний спосіб?**
- Ми вчимося говорити в процесі мовлення, ми оволодіваємо знаннями в процесі їх засвоєння, вчимося плавати — плаваючи, працювати — працюючи. Всі, що вірять в існування іншого шляху, обманюють себе. Щоб побудувати Україну, її потрібно будувати. Почнімо, як прості учні, і сама сила любові до свого народу і до Бога приведе нас до майстерності.

